

dass die hierher gehörenden Mundarten von Ost-und Südserbien in ihrem *Grunde* und auch nach ihrem *gegenwärtigen Zustand* entschieden als vorwiegend serbokroatisch zu bezeichnen sind". (Arch. f. slaw. Phil. XXX, c. 598.). Види о томе и *Решетарово* дело: Der štokavische Dialekt. (Kais. Ak. d. Wiss., Schriften d. Balkankomm, Wien 1907, c. 19.). ¹⁶ *Риста Никוליћ*: Крајиште и Власина („Насеља Срп. Земаља" VIII, c. 177—280). — ¹⁷ Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine (Ann. de G. XV, Mai, 1906.), Paris, A. Colin. — Referat von W. Götz (Peterm. Mitt. 1906, L. B. 739 a.) — ¹⁸ *Новаковић*: *ђ* и *њ* у македонским народним дијалектима. (Глас Срп. Академије XII, Београд 1889.). *Б. Цонев*: Уводъ въ историята на български езикъ. София 1901.) Отисак из бугарског Сборника). *V. Oblak*: Mazedonische Studien (Sitzungsberichte d. kais. Ak. d. Wiss. Wien, phil.-hist. Kl. CI, 1896.). — ¹⁹ *Б. Прокић*: Војвода Ивац. Најстарија историјски спомен славе („Братство" IX и X, Београд, c. 5—21). *Јасиребов*: Обичаи и пјесни турецкихъ Сербовъ. С-Петербургъ 1886. — ²⁰ *D. Urquhart*: The Spirit of the East, 1830, c. 124. — *Henry Holland*: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, during the years 1812 and 1813. London 1815, c. 92. — *W. M. Leake*: Travels in Northern Greece, I, c. 271. — ²¹ *Eug. Barbarich*: Albania. Rom 1905. Sa Carta etnografica della regione albanese. — *Franz Baron Nopsca*: Das katholische Nordalbanien. Sa 1 к. (из: Földr. Közl.) Budapest 1907. — ²² Поглавито из дела: *К. Јиреџек*: Geschichte der Serben. Gotha 1911 (или српски превод од Радонића) и по Историји Срба од *Св. Станојевића*. — ²³ Lib. III. Edit. Вон. c. 120. — ²⁴ *Ј. Томић*: О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, c. 44, 49 и даље. Београд 1913. Ја сам пре овога рада означио Љуму као арбанашку. Треба поправити и представити је као област албанизованих Срба. — ²⁵ *Ј. Радонић*: Прошлост Старе Србије. (Књижевни Гласник. Књ. 29. 1912, c. 776.) — ²⁶ *К. Јиреџек*: Das Fürstentum Bulgarien. Wien 1891. — *Ј. Милетић*: Старото българско население. София 1902. — А. Ischirkoff: Die Bevölkerung in Bulgarien und ihre Siedelungsverhältnisse (Peterm. Mitt. 1911, c. 183.) — ²⁷ Многе српске породице иселиле су се из Угарске у јужну Русију, једна група у северни крај херсонске губерније (Власаветград и Алесандровск), друга у северноисточни део екатеринславске губерније; прва област је названа Новом Србијом, а друга Славено-србијом. Један део ових Срба вратио се у првим десетинама XIX века поглавито у источну Србију; остали су русифицирани. — ²⁸ Претходни резултат из до сад штампаних девет књига *Насеља Српских Земаља*. —

ВЕЗА ИЗМЕЂУ РЕЉЕФА И НАСЕЉА У ШУМАДИЈИ

ОД ГАСТ. ГРАВЈЕ-А

(СА 1 КАРТОМ У ПРИЛОГУ)

Предмет ове студије је карта која ће бити публикована у једној доцнијој расправи. Она је састављена на основу рада *Др. Ј. Цвијића* „*Језерска платформа Шумадије*"¹ и последњег пописа насељености у Србији, 31-XII-1910 13-I-1911.

Циљ је овог првог покушаја, да се изнесу интимни односи, који постоје између становника и пластике земље: густина

¹ Скица ове карте је скоро идентична са Цвијићевом само с том разликом, што језерска платформа (београдски стадијум), због тога што је слабо развијена, није разликована од идуће платформе (пиносавски стадијум).

насеља у односу према апсолутној висини и разним утврђеним језерским површинама, број, положај, распоред и типови насеља на овим платформама.

И ако јој је главни задатак да *помогне* анализи садашњих односа, ова студија тежи да представи и, тако рећи, динамичко стање, тј. стање становништва у 1822 год. у односу према 1910.

Шумадија, област која по народном схватању има веома променљиво пространство, узета је као географска целина са природним границама: Сава — Дунав, Велика Морава, Западна Морава, Љиг — Колубара. Такво схватање данас све више и више преовлађује.

Као таква, Шумадија је била најподеснија област Србије за остварење овог покушаја: њен рељеф је најбоље испитан, најбоље познат — с друге стране прва цела ослобођена, те је само за њу могућно дати, са приближном тачношћу, синхроничну слику насељености почетком XIX и XX века.¹

Осим тога Шумадија, стварно пасивна област у кретању становништва у току поменутих периоде, даје више но ма која друга могућности да се оцени важност и карактер насељавања од ослобођења до данас. Напоследку, као област у средини Српских Земаља, Шумадија је додирна зона, зона продирања, где је могућно да се одреде и ограниче разни утицаји, који се испољавају нарочито у положају и облику насеља.

Шуме и велике саобраћајне линије било је неопходно унети у ову карту због утицаја, који је код првих скоро ишчезао, а код других и сада у јеку, на положај и распрострањење насеља. Било би од особитог интереса, кад би се могло представити простирање шума почетком прошлог столећа упоређено са данашњим: али оскудевају подаци или су сасвим делимични. Па ни само пространство данашње пошумљености изгледа да још није апсолутно сигурно и прецизно утврђено.

Начин представљања. — Из недостатка катастра, међе сеоских атара нису познате, те је било немогуће израдити карту густине становништва по општинама, то јест карту, која би дала највернију слику данашњег стања. Осим тога, таква карта, чак у случају и да је била могућна, не би могла представити упоредно стање у означена два момента. Јер пописи, које је наредио кнез Милош, не означавају број душа но само број кућа и харачких глава.² Због тога се за то упоређивање,

¹ Наведени бројеви узети су делом из рада М. Петровића: *Финансије и Установе обновљене Србије*, Београд 1898, св. II, стр. 527—575 (Попис из 1822 год. као најсигурнији и најпотпунији), а делом из „Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљ. Србији; 31 дек. 1910 год. Београд 1911.

² Тек од 1866 год. може се израдити доста верна карта густине становништва: тада је први пут извршен попис по селима обухватајући целокупно становништво

да би се могло радити са подацима исте врсте, морао узети у обзир само број кућа.¹

Куће су представљене групама од по десет. А кад би њихов број износио 5, или више, редовно би се рачунала једна десетина више. Беле тачкице представљају куће у 1822 год., а црне у 1910, кад им се одбије број првих. Овај начин представљања може потпуно да се примени на Шумадију јер, за разлику нарочито од југозападних крајева, насеља, чак и онде где су најразвијенија, не дају слику једне прашине коју је скоро немогуће фиксирати на карту малог размера; но она представљају један облик, који г. *Цвијић* назива разређени шумадијски тип.² Шта више, овај је начин представљања врло подесан, толико витак и веран да може сачувати па, тако рећи, и укалупити сами облик насеља.³ За највећа насеља (Београд, Крагујевац, Смедерево, Јагодина) размер је био и сувише недовољан, те се овај систем није могао применити; простор тих вароши подељен је сразмерно односу развитка у 1822 и 1910 год.

Идентификовање места из 1822 г. са данашњим извршено је помоћу, осим већ наведене књиге *М. Петровића, Вуки Караџића* (Географическо-статистическо описаније Србије. Даница. 1827. стр. 26—121), *Ј. Цвијића* (Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља Српских Земаља. Књ. I стр. CLII—CLIV), расправа које су изашле у „Насељима“, а које се односе на Шумадију и, на послетку, помоћу разних речника места у Краљевини Србије.

Израчунавање површина извршено је у Географском Заводу на Универзитету. Цела Шумадија, у границама које су јој дате на карти, има површину од 8439·055 km.²

- I. висинска зона: алувијална равница, 0—100 m: 883·770 km.²
- II. висинска зона: београдска и пиносавска површ, 100—230 до 245: 2643·849 km.²
- III. висинска зона: рипањска површ, 245—330: 2121·749 km.²
- IV. висинска зона: качерска површ, 330—420: 1158·713 km.²
- V. висинска зона: брезовачка површ, 420—600: 1088·193 km.²
- VI. изнад 600 m: 542·781 km.²

¹ Кућа, јединица која садржи различан број људи, нарочито у Србији због задруга, може да има неједнаку вредност према добима и местима проучаване области. Тешкоћа би била врло озбиљна за једну карту целе Србије а нарочито за њен западни и југо-западни део, крај великих задруга. Но за саму Шумадију, сметња је нагледа много мања, зато што се у задругама примећавају скоро исти односи од једног доба до другог готово на свима местима. Разлике, које пак постоје, биће ниже наведене, на свом месту, за сваки крај области, са њиховим сопственим одликама.

² Насеља Срп. Земаља, књ. I Ј. Цвијић: Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, LXX,

Насеља III. Ракић: Качер, стр. 749.

Насеља VII. Радивојевић: Лепеница, 104—105 и 116—117.

³ Беле тачкице су обично стављене у средину, подсећајући тако на општи процес развијања насеља. По некад је то друкчије, где је требало означити на пример привлачење једне саобраћајне линије.

Густина становништва у Шумадији. — На овом простору од 8439·055 km живи 754.186 становника, што даје средњу густину од 90·5 становника на 1 km.¹ Цифра је сразмерно велика кад се узме у обзир: 1) да је земља готово искључиво пољопривредна и 2) да је $\frac{1}{3}$ земљишта изнад 330 m, а $\frac{1}{5}$ изнад 423 m. Густина становништва у Шумадији је дакле за половину већа од просечне густине целокупне Србије (60·5 становника на km.² Попис из 1910), (Бугарска 40·5: 1905), (Румунија 45: 1899).

Ако се посматра подела становништва по висинским зонама, добиће се овај преглед:²

	Број кућа на km. ² у		Број становника 1910 на km. ²
	1822	1910	
I.	3·4	17·7	191·1
II.	3·1	15·9	102·6
III.	2·2	11·6	75·4
IV.	2·3	9·8	62·1
V.	1·8	7·4	48·8
VI.	0·5	2·8	19·1

Кад се посматра ова таблица, густина изгледа као да опада постепено и правилно одоздо на више, тако да би карта по зонама густине била скоро истоветна са картом висинских зона, само што би однос боја био обрнут. Па ипак се могу разликовати три велике зоне, које ће доцније бити још јаче истакнуте: једна, 0—100 m, врло велике густине, скоро 200 становника на km; друга, 100—600 m, средње густине, између 50 и 100 становника — просечно 72·1; и трећа, изнад 600 m, слабе густине, мање од 20 становника.

Ово постепено опадање густине према висини, које је другде скоро нормалан појав, није увек у Србији, а нарочито у јужним и југо-западним крајевима,³ где је висинска зона између 400 и 800 m насељенија од зоне испод 400 m. Томе је пре свега узрок што Шумадија нема великих масива, пространих планинских целина, као што је случај на Ј. или ЈЗ. Највиши делови јављају се као усамљени врхови (Рудник: Вел. Штурац 1169) неподесни за насељавање. С друге стране Шумадија, на непосредном додиру великих и богатих равница чије привлачење директно осећа, ослобођена прва и због тога

¹ Насеља, која броје више од 10 000 становника (Београд, Крагујевац), чији би утицај могао да буде збуњљив, нису узимати у рачун.

² Настала је тешкоћа због тога, што по нека села леже на две или, много ређе, три површи. За сваки такав случај, село је било подељено на 2 или 3 дела, од којих би по један део припадао одговарајућим зонама, сразмерно његовом развјатку на њима, колико је год било могуће тачније.

³ Smiljanić: Beiträge zur Siedlungskunde Südserbiens. Abhand. d. k. k. Geogr. Gesell. in Wien II Bd. 1900. № 2 p. 72.

највише под слободним утицајем великих модерних струја, није сачувала патријархално стање Старог Влаха, коме је једна од главних црта баш разбијено висинско насељавање. Шумадија је изгледа напустила тип сточарског живота и прелази постепено у тип преовлађујуће пољопривредне културе. Висински распоред складан и сразмеран њеном становништву доказ је да је ушла у фазу развитака, коју захтевају велики фактори модерне цивилизације.

Насељености по селима и њиховим формама Шумадије. — Проучавана област броји 505 места што значи да на поједно место долази просечно 1263 становника или 1102 (171 кућа), ако се не узму у обзир две велике вароши (Београд и Крагујевац): број сразмерно врло велики за садашњу Србију, а нарочито још кад се упореди са средњом вредношћу из 1822 г. (41 кућа).*

Због тога што се величина села као и њихов распоред, и растуреност или збијеност, већа или мања, јако мења, на разним местима Шумадије, морала се свака висинска зона узастопце, посебице и детаљно, проматрати. Но, унапред, чим се погледа карта, запажа се једна општа разлика, која се непосредно изражава и ако је размера мала: источно од линије Београд, Авала, Младеновац, Крагујевац, Трстеник, села су у опште збијенија, већа и ређа, док западно на против, растуреност је толика¹ да је понајчешће немогуће разликовати поједина села, нити схватити целину свакога од њих. На И. преовлађује култура моравско-вардарског типа, која се путем нормалног развитака изгледа све више унапређује, док се на З. познаје шумадијски тип, покварен облик старовлашког типа.² На тај начин од ЈЗ. ка СИ. запажа се врло лепо постепено прелаз од разбијеног до збијеног типа у самом оквиру проучаване области, док је ниска Шумадија додирна зона, зона узајамног продирања.

Ако се сад посматра свака површ за се, добија се, после срачунавања, следећа табела.

		куће по селима		стан. по селима
	1 село по	1822	1910	1910.
I. 0—100 m	21·5 km ²	92	376	2363
II. 100—230 до 245 m	12·5 "	43	192	1239
III. 230-45—330 m	13— "	33	149	982
IV. 330—420 m	13·3 "	33	130	839
V. 420—600 m	14·7 "	28	110	717
VI. преко 600 m	28·5 "	18	82	552

* Вук Караџић, Даница 1827, стр. 99.: У Србији су највећа села око 100 кућа, у њекојима нема ни 20, али их највише има по 40—60; тако би човек, од близике, морао узети сва села с једнога на друго по 50 кућа.

¹ Не треба заборављати да су овде представљене групе од по 10 кућа. Начин представљања је по некад мало произвољнији за нека места.

² Ј. Цвијић: Антропогеогр. Пробл. Бал. Пол., LXX.

Кад се узме у обзир само број села, поново се јавља већ запажена разлика у три велике зоне, јер је размак између 100 и 600 m веома незнатан (12·5—14·7): зона брежуљака и ниских платоа са селима доста блиским, између зоне ниских равница, са ређим но већим селима, и високе зоне, са најмало-бројнијим и најмањим селима.

А. Зона од 0—100 m. — Нарочито је развијена поред Колубаре и Велике Мораве. Сразмерно своме пространству има мање села него у свима осталим зонама, изузев оне изнад 600 m. Томе је узрок што су равнице Колубаре, Макиша, Кључа, водоплавне или влажне, можда и нездраве, скоро насељене. Готово сва села ове зоне су локализована у моравској долини, врло пространој и сувљој.

Ова су села највећа и то знатно (Београд се стално ~~изузима~~) 2363 становника, т.ј. готово двојином већа од села зоне, која долази непосредно иза ове. Представљају тип код кога је развијање завршено, силажење свршено, *niveau de base* постигнут. Од 1822 г. појавила су се 4 нова насеља, између којих су два нарочито знатна: Нови Аџибеговац 1623 ст. и Чукарица 1406.

Положај ових села је веома једнолик. За разлику од ЈЗ крајева, појединац је овде подвргнут закону групе, а ови опет природним условима. Ако је долина доста широка (од Великог Орашја до Дунава), села се ређају средишном зоном, сувљом, у средини свога атара, посред њихових поља, између коса, по којима су воћњаци и виногради, и реке, са воденицама. А кад се долина сужава (уз реку од Велике Плана), села се протежу самим подножјем страна, које обележавају ивицу прве површи, са ушореним распоредом — Лапово је један од најбољих примера за то — који осетно потпомаже удвојен пролаз великог друма и железничке пруге. — Напоследку онамо где нема простора и где услови за живот нису подесни у самој равници, село се измешта на саму ивицу: отуда тип села на додиру између две зоне, нарочито добро представљен на З. и поред Саве и Дунава (12 села, само за београдски округ).

Б. од 100—600 m. — И ако је разлика готово мала и услови скоро једнолики, што се тиче броја села према заузетом простору (II: 12·5, V: 14·7 km.²), ипак величина села знатно опада у колико се више иде у висину: II (1239), III (982), IV (839), V (717), одакле излази, да су села друге зоне сразмерно пренасељена према селима виших зона и ту лежи објашњење факту да се у овој зони, као што ће се то видети, рађа највише нових села.

II. Села су овде два пута мања и ако нису два пута многобројнија но у претходној зони. Али захваљујући развијености ове површи, апсолутан број њених села је највећи (219), виши чак од I и III уједно (41—163). То је површ насеља у ниској Шумадији. Развијена је такође доста добро у

Лепеници и Белици. Скоро сасвим обезшумљена, изузев овде онде неколико мрља од шумарака, она је у највећем ступњу посвећена пољопривреди.

Величина села је врло неједнака и њихов тип веома променљив према томе да ли им се посматрају разни делови. Док у западном делу (колубарски и посавински срезови) свако село просечно броји 1231 ст., на И. у срезовима смедеревског округа села су тачно двојином већа (2462), већа но у самој I зони. Ту се налазе велика села Селевац 7413 ст., Азања 8803, села већа од самог окружног места Смедерева (7210). У Белици напротив, где су услови мање подесни (слабија развијеност површи, већа удаљеност, и т. д.) средња величина је само 681 ст.

Ма да је доста слаб, број нових села (22) већи је него у икојој другој зони (19 за београдски, смедеревски и крагујевачки округ). Због горе наведеног узрока начином „раселица“ појављује се сад много нових група, које нису заведене у статистике и ако их има доста знатних, јер још нису службено призната за села.

Број додирних села између II и III (Космај 12, Колубара 8) подвлаче, у ниској Шумадији, важност као екумене низ коса — терасе, нарочито на Западу, које одвајају II од III: присоје, заштићеност од источног и северо-источног ветра, извори, воћњаци, и т. д.

III 245—330. — Ова је површ нарочито карактеристична за јужни и југо-источни крај Шумадије, особито за крагујевачки округ (Гружа 15 села, Крагујевац 11, Лепеница 9, у Левчу 12, Белици 13, Темнићу 9). Крајње разлике између њих су у Белици, где су села просечно најмања (658), и Темнићу, са највећим селима (1017). То је последица заједничког утицаја више узрока од којих је најпосреднији привлачење моравске долине.

У ниској је Шумадији ова зона знатно мање развијена од претходне и највећим делом, нарочито на З., покривена шумом, махом шибљаком. Међутим на источном подножју Космаја примећува се цео један низ села (космајски срез 7 села са средњом величином 2679), која се својом величином могу да пореде са суседним селима II зоне.

Значај старе обалске линије III—IV за насеља добија особиту важност у Гружи (18 додирних села) због узине површи и разбијеног типа насеља. (Објашњење које вреди овде, важи такође и за терасу IV—V, где је такође, у Гружи, 18 додирних села). Овај тип села је исто тако врло добро представљен у Јасеници (6): тамо су употребљена обалска удубљења у горњој површи, која су присојна и заклоњена од ветра. Од Аранђеловца (насеље новијег порекла) до Крагујевца испод прелома између III и IV површи, делом и на њему самом, пружају се скоро непрекидно села и већа насеља.

IV. И ако је виша и скоро два пута мања од претходне,

ова површ броји сразмерно исто толико села, само су мало мања (839). У ниској Шумадији представљена је са неколико осамљених узвишења лишених сваког насеља. Развијена је на Западу у качерској области (6 села), али нарочито на Ј. и ЈЗ. (Левач 12, Гружа 18). Значај њен и терасе од 400—420 m за насеља у овом крају довољно је расветлио Д-р *Ј. Цвијић* (Језерска пластика Шумадије, стр. 49). На њој је 6 нових насеља, међу којима је и Г. Милановац (1854 стан.).

У. Површ изнад 420 m нема праве развијености и стварне вредности за насељавање до у ЈЗ. Шумадији, западно од линије, која се пружа од Венчаца до Котленика (нарочито у пределу Качера и Такова).¹

У овој зони већ може да се види једна особина западних и југо-западних српских крајева: високо насеље. Док уопште изнад изохипсе од 400 m насеља бивају више или мање све ређа, овде на против села остају готово још многобројна. Ну она су много мања. Разбијеност је ту највећа,² прелази се постепено старо-влашском типу. Насеље је разређеније (густина 48·8 на km²; испод средње густине Србије — 60·2). Изгледа да се избегавају долине и мали басени да би се стално склонили на висини, нарочито у челенкама мањих долина, на искрченим местима, из разлога који су врло лепо истакнути, нарочито од стране Ракића: Качер, стр. 747. Још врло велика пошумљеност ове зоне мора се у великој мери објаснити разређеном насељеношћу.

В. зона изнад 600 m. има извесну развијеност, која је могла бити од утицаја за насељавање само у области Рудника и Гледићских Планина. Док, у суседној области Ибра, зона најгушће насељености достиже до 800 m., не толико због веће висине колико због масивнијег карактера високих планинских комплекса, развитка високих тераса, природе долина и распрострањења високих ливада, овде на против, где су услови сасвим различни, где висине изнад 7 и 800 m. изгледају као случајеви или трагови у целокупној пластици земље, највиша граница до које достижу насеља изгледа да не прелази 750 m. Села, која би припала овој зони, на броју је 19 са просечном величином од 552 становника (4 на источној страни Суворора, 2 у групи Вујан-Тријеска, 4 за Рудник и 9 за Гледићске Планине. Ова последња су најмања: сва испод 400 становника (Лободер 314, Шљивица 295, Горњи Дубич 384, Доброселица 356, Ацине Ливаде 371); међутим на З. ова села броје скоро сва више од 600 становника. Ту су доиста два разна типа. На З. села заузимају у главном ивичан положај, и ослањајући се истовремено и

¹ Качер	10	села,	средња	величина	977	становника
Таково	20	"	"	"	753	"
Гружа	11	"	"	"	711	"
Левач	9	"	"	"	602	"

² Ма да скоро два пут мање, село заузима простор знатно већи но у II зони.

на планину и, на долину, имају мешовит сточарски и пољопривредни карактер, док су гледићска села у планини, понајчешће леже на платформи од 720 м. (Доброселица) и због тога, принуђена скоро искључиво шумско-сточарском обделавању, имају много мање средстава за развитак.

Главне чињенице насељавања осим висине. — Место посматрања поделе становништва по висинским зонама, могло би да се узме у обзир Шумадија у својој целини да би се одредио утицај извесних општих чињеница (вода, шума, пластика и саобраћајне линије); но како обим ове расправе не дозвољава да се улази у детаље, могу се учинити само следеће опште напомене.

1. *Вода* — Ма да хидрографски услови земље нису још до сада проучавани, ипак се може тврдити да вода није играла пресудну улогу на облик и распрострањење насеља, као што је на пр. случај у Источ. Србији. Земља је добро наводњена. извори не оскудевају нигде, изузев неколико места у ниској Шумадији, било због природе земље (мали кречњачки крај Сремчице), било због претеране обезшумљености и искрчености (околина Азање), на свима осталим местима фреастички ниво је у незнатној дубини и водене издани ређају се у блиским размацима нарочито у вишој, јаче испросецаној и боље рашчлањеној, јужној и југозападној области.

II. *Шума* — је престала да утиче на одсудан начин у ниској Шумадији, но и ако је њено дејство знатно успорено на ЈЗ. на постанак и положај насеља, ипак она утиче врло јако на густину, као што је испод великих шумских комплекса Рудник, Котленик и нарочито на СИ. и ЈИ. ивици Црног Врха и Острице).

III. *Пластика.* — Независно од посматраних површи, природе долина, није била безначајна у насељавању Шумадије.¹ Све младе² и исте старости долине имају још заједничку црту у Шумадији, због саме природе рељефа, карактеристичну зракасту симетрију. Оне имају у главном, осим тога, горњи део доста узан и дубок на који се наставља, после веома израженог лактастог скретања, доњи део, раширен, раван, цео у језерским седиментима и већ са дном испуњеним алувиумом.

Само нека је мало разгранат водени ток, и ако не иде до *својих*, насеља се јављају, горе, по заравнима, свуд окол (нарочито на С. и З. Рудника). У доњем току, села се удаљавају и беже према дну раширене долине, влажне и водолавне. Ту се испољавају два типа, јасно одвојена браздом Гружа — Лепеница: на З. и на С.: села ивична и по странама; на ЈИ., села по дну, разлика која допуњава разређен и збијен тип.

¹ Велике граничне долине: Морава, Дунав, Колубара, Сава, пошто су засебно посматране, кад је била реч о зони А, нећемо се поново бавити њима.

² Изузев неколико скоро незнатних кракова горњег тока на пр. Јасенице, (В Д-р Ј. Цвијић: Језерска пластика Шумадије).

Две суседне долине Груже и Каленичке Реке, у том погледу, дају најлепшу илустрацију.

Независно од утицаја који долаза од њихове сопствене природе на облик насеља, долине утичу такође и тиме што њима пролазе садашњи саобраћајни путеви (друмови и железнице). Утицај данашњег друма, који се више држи дна долина, није још имао кад да знатно утиче на цео западни део Шумадије. Села, високо измештена, остају и даље забачена од великог друма (нарочито пут Београд—Крагујевац, Г. Милановац, Чачак итд.). Утицај железнице, и ако постоји од непуних 30 година, изражава се непосредније и осетније: ако места насеља остају још удаљена од станица, бар на краку Београд—моравска долина (толико су јаки стари наслеђени обичаји и разлики везани за садашњи начин обделавања земље), становништво ипак поред пруге постаје гушће и показује тежњу да се брже намножава.¹ Вреди такође помена развијеност и добивени облици, који су последица утицаја новијег саобраћаја, варошица старих као Паланка или сасвим нових као Младеновац, и великих села као Вел. Плана (111 кућа у 1822 г., 977 кућа са 5548 становника у 1910 год.). Лапово — варошица и село заједно: 1822 г. 185 кућа, а 1910 и 1168 са 6885 становника).

Упоредно стање становништва у 1822 и 1910. — Говорећи у опште може се рећи да се, за последњих 90 година, број кућа у Шумадији упеторостручио (4·8). Да ли то значи да се и становништво упеторостручило за време од непуне 3 генерације? Сви се слажу признајући Шумадији интензиван прираштај у току XIX века, због: 1) сопственог намножавања, у миру и слободи, већ настањених становника; 2) непрестаног придолажења нових досељеника; 3) пасивности у највећем ступњу: у целој области никакав губитак није смањило стечене добити, вишком рођења и доласком досељеника. *Т. Радивојевић* је утврдио, да је у Лепеници становништво више од три пута прирасло у другој половини XIX века.

Међутим мора да се претпостави да се у неким крајевима, нарочито на И., број душа у кући морао знатно смањити, као што то показују криве становништва нпр. у Лепеници, по којима се број становника (ако се узме по 6 на кућу) умножава доста брже од броја кућа. За сада број становника једне куће креће се између 6 и 7 у ниској Шумадији.² За сву осталу Шума-

¹ Израчунали смо површину дуж пруге од Београда до моста на Морави између Јагодине и Ђуприје у дужину и по 5 km. од пруге у ширину. Тај простор износи 1270 km. У њему је 87 места (осим Београда), што значи једно место на 14·6 km.² Густина становништва је 115·2 на 1 km.² Требало би испоредити попис 1884 год. са данашњим, да би се добио прави прираштај. Кад се испореди број кућа из 1822 са данашњим види се да је прираштај (6·4) већи од просечног ма које друге зоне.

² Овај број силази испод 6, само за део I зоне у орашком срезу (5·8), али је већи од 7 у Посавини, космајском срезу, I зоне, и Посавини III зоне (7·44).

дију не иде испод 9 а не прелази 7, изузев неколико села изнад 600 m. (7.6 и 7.9). Не постоје знатне разлике између И. и З., а може да се примети да број становника на кућу полагано расте са висином: до 100 : 6.1, од 100—600 : 6.4, изнад 600 : 6.6. Но исти односи могу да се запазе са релативно slabим разликама из ранијих детаљних пописа, које ми имамо. Водећи такође рачуна о смањивању тиме проузрокованом, не изгледа ипак претерано да се у току последњег века становништво у Србији учетворостручило. У самом погледу висине, прираштај становништва показује особиту правилност. На криви се нигде не јавља силажење. У свима висинским зонама број кућа је више од четири пута порастао осим зоне IV (3.93) и V (3.78), што ће рећи области између 330 и 600 m.: разлика је, као што се види, скоро незнатна. Док у II и III зони, т. ј. између 100 и 330 m., проценат прираштаја достиже до 4.66 и 4.41, види се да је у I зони, противно очекивању, живот кретања била знатно мања (4.07), али је и овде разлика сувише слаба да се може ризиковати покушај тумачења. На послетку, што прелази свако очекивање, процес прираштања био је много бржи у највишој зони. Изнад 600 m. има доиста данас 4.55 више кућа но у 1822, доказ да се већ ту, поред сразмерно слабе висине, испољава плодност планинског елемента (в. број глава на кућу) или још вероватније, према процесу посматраном у другим деловима Србије¹, да су се из нижих зона пењали да се стално настане на њиховим пасиштима становници, који су у низини осећали јаку тескобу.

Ако се место проматрања прираштаја према висини, која је, као што се то могло видети, далеко од тога да игра пресудну улогу у Шумадији, обрати пажња на разне крајеве области према њиховом сопственом географском положају, јављају се врло велике географске разлике. Испољавају се врло јасно три дела, која одговарају прилично тачно разним сферама дотичног развика у Шумадији. Први, где се јавља врло интензиван прираштај, (више од 5.5), заузима цео З., И. и СИ. део области, т. ј. цео смедеревски округ (Орашје 6.6, Подунавље 6.5, Јасеница 5.7) и срезове космајски 5.7, крагујевачки 5.5 и лепенички 7.3. — Други, где је мање умножавање, ма да је још сразмерно јако (5.5—4.5%), обухвата осталу северну Шумадију, београдски округ: врачарски 5.5, грочански 5.4 и посавски срез 5.2. — На послетку трећи, са најмањим прираштајем (3.2—4.5), захвата целу З. и Ј. област: Колубару 4.4, Левач 4.3, Љубић 4.1, Качер 4.1, Таково 3.8, Трстеник 3.8, Гружу 3.7 и Белицу 3.2,

Мих. Ј. БОГИЋЕВИЋ,

ПО РУКОПИСУ ПРЕВЕО

¹ Т. Ђорђевић, Гласник Географског Друштва. I. стр. 27—42. — Р. Николић: Крајиште и Власина. Насеља Срп Земаља. VIII. стр. 72.